

КОНЦЕПТИ "ДОЛЯ", "ВОЛЯ", "СЕРЦЕ" В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ТА ЇХ ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ В АНГЛОМОВНОМУ СВІТОСПРИЙНЯТТІ

Стаття присвячена когнітивному аспекту мови, а саме: яким чином представлені національно-марковані концепти української культури на метафоричному рівні, і чи мають вони своє віддзеркалення в англomовному світі. Розглянуті питання розкривають специфіку та взаємодію національних мов і культур.

Сучасна лінгвістика дедалі більше уваги приділяє зіставному вивченню національних мов на різних рівнях, оскільки саме такий підхід найяскравіше змальовує картину закономірностей та особливостей функціонування ментально-мовного інформаційного простору. На питання яким чином мова репрезентує ментальність, яким бачать світ різні люди і нації, дає відповіді, зокрема, її когнітивний аспект.

Когнітивну лінгвістику можна визначити як "надглибину семантику" і розглядати як цілком природний розвиток семантичних ідей: спробу побачити за категоріями мовної семантики деякі більш загальні понятійні категорії, які доцільно розглядати як результат освоєння світу людським пізнанням. До початку 1990-х років когнітивна лінгвістика представляла собою сукупність індивідуальних дослідницьких програм, майже не пов'язаних між собою. Серед них – програми Дж. Брунера, Дж. Міллера, У. Найссера, Ж. Піаже, А. Ньюелла, Г. Саймона, пізніше – Дж. Лакоффа, Г. Томпсона, Р. Лангакера, Л. Талмі, У. Чейфа, Ф. Унгерера, Х.-Й. Шмідта, Р. Джекендоффа, Ч. Філлмора (США). Починаючи із досліджень американських авторів Марка Тернера, Жилия Фокос, Роджера Шенка та багатьох інших, когнітивна парадигма набуває чітких обрисів: поступово отримує свій предмет, внутрішню структуру і категоріальний апарат. На сьогоднішній день її основними центрами вивчення являються відділення Каліфорнійського університету в Берклі та Сан-Дієго, а також центр когнітивної науки університету штату Нью-Йорк у Буффало. У Європі когнітивна лінгвістика успішно розвивається насамперед у Голландії та Німеччині. У Росії в руслі когнітивної лінгвістики працюють Н.Д. Арутюнова, А.П. Бабушкін, А.Д. Белова, С.Г. Воркачев, С.А. Жаботинська, Є.С. Кубрякова, О.А. Селіванова, Ю.С. Степанов, І.А. Стернін, А.Н. Баранов, І.М. Кобозева, Є.В. Рахіліна та інші. В Україні також з'являється чимала кількість досліджень у цьому напрямку.

Когнітивна лінгвістика ввела в науковий обіг таку категорію, як концепт – одиницю, на основі якої людина створює своє уявлення про світ, одиницю, яка об'єднуються в системи, що характеризуються певними властивостями. Дослідження культурних концептів стало поширеним після роботи Г. Вежбицької [1], де вона на матеріалі різних мов в контрастивному аспекті розглянула вербальну реалізацію декількох понять. Через концептуальну картину світу, яка є як універсальною для усього людства, так і етноспецифічною, людина проникає в свій ментальний світ.

Етноспецифічну або ідіоетнічну мовну картину світу складають концепти, притаманні певному народу. Досліджуючи мовні явища, не можна не помітити впливу позамовної дійсності, яка через посередництво колективної етнічної свідомості впливає на мову, моделюючи способи осмислення етносом реального світу і визначаючи специфічні параметри позначення цього світу в певній сітці "матеріальних координат". Фактор навколишнього середовища мовного соціуму, що розуміється як звичайне природне і створене руками матеріальне середовище не може не враховуватися в діаді відношень "мова – свідомість" на правах третьої складової. В.М. Шаклеїн постулює наявність взаємовпливу матеріального побуту, етнічного мислення, духовної культури та лінгвокультурного змісту мови [2: 293]. Виростаючи з навколишньої дійсності, відштовхуючись від неї, лінгвокультурний факт постає етнічно зумовленою суб'єктивною формою представлення реального світу. Зрештою, йдеться про національні інтелектуально-оцінні концепти. Вони належать до тієї частини національно-мовних картин світу, яка виступає носієм і виразником етнічно зумовлених нюансів світосприйняття, світоосмислення та світооцінки. Національні концепти спроможні дати уявлення про культуру, представити найосновніші особливості даного етносу. В центрі нашої уваги – *втілення українських концептів "доля", "воля", "серце" на мовному (метафоричному) рівні та особливості їх віддзеркалення в англomовній культурі*. При цьому необхідним завданням є відкрити спільні й відмінні когнітивні особливості світоглядів, розкрити механізми свідомості англomовного суспільства. *Результати* дослідження є надзвичайно важливими і цікавими, оскільки вони розкриють національну своєрідність мов у реалізації аналогічних соціальних замовлень, що сприяє глибині та точності системного і функціонального співставлення словотворення. Таке співставлення розкриває природу мови. Отримані знання призводять до істинного розуміння світопорядку. Подібний концептуальний аналіз є також важливим для вивчення процесу комунікації.

Н.А. Семенкіна стверджує, що концептуальна інформація існує в свідомості людини у вербальному і невербальному вигляді, але концепти завжди мають мовний вираз, тому аналіз мовних явищ допомагає проникнути в концептуальну систему [3]. Мова навіть більшою мірою, ніж культура і суспільство, дає когнітивістам ключ до людської поведінки [4: 273]. Отже, існує засіб ретельного дослідження концепту: він знаходить своє вербальне відображення завдяки одиницям різних мовних рівнів: лексем, фразеологізмів, приказок, афоризмів, а також граматичних форм і синтаксичних структур. Одне з центральних місць при цьому належить процесам метафоризації. Метафора пронизує все наше повсякденне життя і проявляється не тільки в мові, але й у мисленні та дії. Вивчаючи метафору – вивчаємо розум (brains come to understand themselves) [5:

79]. Спробуємо продемонструвати їх чуттєве сприйняття на рівні метафоричному та прослідкувати як крізь ті ж самі концепти бачить світ англomовна людина.

"Доля" – один із найяскравіших концептів українського культурного ареалу. Внутрішня форма цього слова розкриває уявлення українців про існування вищої сили, яка наділяє кожну людину щасливим – *щастя й доля, щастя доле, хвалити долю*, або нещасливим життям – *чорна, лиха, гірка, щербата доля*. Саме вона за принципом випадковості визначає головний вектор життєвого шляху людини, не зважаючи на його власні прагнення і бажання: *випадати, перепадати, діставатися на долю; доля занесла, привела, судила; доля обділила, підставила ногу, обернулася іншим боком, увірвала нитку; зв'язувати, випробовувати, попитати долю; доля спокушає*. Про переважно позитивну категоризацію концепту "доля" українською колективною свідомістю свідчать словотвірні деривати з похідною основою дол- (долати, подолати), а також фразеологічні єдності, у яких доля виступає персоніфікованою сутністю, утворюючи антропоморфні метафори: *доля зглянеться, доля маслом губи змастить, доля послужить, доля усміхнеться*. Ще одним аргументом для визнання позитивної оцінки українського концепту "доля" можуть послужити дані слов'янської міфології: долею звали духа – покровителя людини, який дарував багатство й успіх. Доля уявлялася нашим далеким предкам у вигляді гарного веселого юнака чи золотокудрої красуні, що блукали по білому світу (звідси, очевидно, укр. *піти шукати долі*) і все на своєму шляху могли подолати: болото, річку, ліс, гори. Хорошій людині *доля допомагала*, а від лихої, лінивої, недбайливої, п'яниці обов'язково *йшла геть* [6: 60]. В англійській мові немає єдиного аналогу слову доля і, відповідно, концепту, який би мав таке велике значення. Англійські слова *destiny, fate, chance, fortune, lot, predestination, doom, foredoom*, які в різних контекстах можуть служити як переклад слова доля, усі мають більш вузьке значення, більш того, жодне з них не має такої ваги і важливості для мовної картини в цілому, як слово доля. "Позитивні" і "негативні" долі в англійській розмежовані в більшій мірі, ніж в українській: бажані події є подарунком *fortune* або *chance*, в той час коли *fate* і *doom* безперечно недобророзумні до людини. Єдине нейтральне в цьому відношенні слово – *destiny* – не дуже вживане і до того ж має іншу семантичну специфіку – вказує в першу чергу на неминучість.

Відчувається певний зв'язок національно-мовного українського поняття "доля" з концептом "воля", що виступає виплеканою народом мрією про гідне вільне життя. Саме таким воно вимальовується в низці метафор – *мати (зібрати, знайти, давати) волю, пускати на волю, віддаватися на волю, давати волю рукам (ногам, серцю, язикові, сльозам)*. Воля зіставляється з добром і правдою, які можна одержати тільки в боротьбі, тож, *за неї треба боротися, з доброї волі вона перемагає*. За українськими народними уявленнями, воля дорожча за гроші й навіть за саме життя, люди кажуть *пускати на волю божу, воля не вмирає*. Виконуючи бажання, *воліси волею*, наказуючи, *диктуєш нею*. Вона має неабияку владу, недарма говорять *вольовий характер, дії, зусилля*. Уся історія споконвічної національно-визвольної боротьби українського народу "за волю, за щастя" підтверджує волелюбність українців, їх могутній внутрішній порив до волі та переконливо свідчить про первинність козацької психіки в українській культурі. Англійські *freedom* та *liberty*, навпаки, є даністю, правом людини, тим, що дано з самого початку (*personal / academic / political / economic / religious freedom / liberty*). Та, незважаючи на таку особливість, є не менш важливими поняттями для англomовного суспільства.

Потяг до свободи проявляється через індивідуалізм – характерну рису українців, британців та американців. У перших він може спричинити схильність до непокори і вести до заперечення будь-якої влади. У других розвинуте відчуття власної свободи та право на життя. Третіх вирізняє оптимізм, висока самооцінка і наполегливість — загально визнані й шановані традиційні американські цінності.

Мрія про волю виплекана українцями із самого "серця" – іншого концепту, в якому вони вбачають перш за все любов, лагідність, співчуття, радість, щастя й смуток. У сучасному українознавстві теза про кордоцентричний характер української культури стала, по суті, аксіоматично [7]. В якомусь сенсі *серце, (серденько, серденько, сердечко) керує людиною, воно стукає, б'ється, тремтить, ворухиться, вискакує, підплигує, грає, стискається, мучить, болить, крається, ділиться, любить, радіє, розквітає, мліє, закипає, рветься, запалює, віщує, чує, розуміє, відпочиває, черствіє, завмирає, німіє, сохне, засинає*. Власне людина – і є *серце*, до якого треба *дібрати ключ, знайти дорогу, покохавши всім серцем, віддаєш своє, а підкорюєш інше серце*, тому, мабуть, на закоханих кажуть *серце з серцем розмовляє, серця б'ються в унісон, вони вкладають серце в один одного, живуть у серці одне одного. Крихіткою серця називають рідну дитину, кров серця, його глибина* – це найдорожче, що має людина. У залежності від її складу, серце може бути *чистим, відкритим, добрим, щирим, вірним, веселим, гарячим, палким, м'яким, холодним, нелегким, важким, кам'яним*. Воно має свій *голос*, вміє *підказувати, співати, звеселяти, тішити, нити, плакати, стогнати. Пам'ять серця*, не забуваючи трагічну долю України, розвинула цілу низку метафор через негативну чутливість: *гнітити серце, нівечити серце, кусати серце, відбирати серце, пошматовувати серце, роз'яструвати серце, вирвати з серця, полонити серце, красти серце, обгортати серце тугою, жаль бере за серце, в'ється як гадина коло серця, коти скребуть на серці, жаба сидить під серцем, ножем вколоти серце, мов хто серпом різнув серце, встромив ніж / голку у серце, всадив кулю у серце, мов хто батогом по серцю стьобає, серце наче рукою у жмені / у лещатах здавило, каменем лягти на серці, серце кров'ю обливається, немає бога у серці*. Мовні факти свідчать про величезну акцентованість компонента *серце* як осередка людських почуттів і переживань в українській моделі етнічної особистості. Це пояснюється екстралінгвістичними факторами, зокрема особливостями релігійно-філософської самосвідомості українців, де *серце* виступає центром людської особистості, що підкорює собі всі інші її виміри – розум, волю, окремі почуття й вчинки. Англійське *heart* – також, безсумнівно, важливе емоційне мірило. Спільне ціннісне ядро визначається всесильністю цього об'єкту, що є символом духовного в обох мовах. На думку В.Н. Вовк, саме духовність у сучасному світі сприяє

об'єднанню людей, які живуть в різних суспільствах [8: 23]. З іншого боку, психологам ще не вдалось довести без сумніву, що емоції однакові у всіх народів. Помічаємо, що переживання носіїв англійської мови, пов'язані із почуттями, локалізуються не тільки в серці, але й в розумі, на відміну від українців. Крім традиційного значення, серце може вживатися на позначення інтелекту, раціональної думки (*have a change of heart – передумати, what the heart thinks the tongue speaks – що на умі те й на язичі*). Мабуть, тим пояснюється той факт, що коли українцю погано і муляє на серці, він *відкриває його, пригортаючись до серця друга*, тоді його *серце відігрівається, перетліває, лоскоче*. Отже, *серцем можна збагнути*. Носіїв англійської мови, особливо американець, маючи проблеми, часто користується порадами психологів, метою яких є, насамперед, вирішити їх, вплинувши на свідомість. Щодо емоційності британців, то на перший погляд здаються кумедними й дивними їх стриманість, непохитний консерватизм, респектабельність, яка старанно оберігається, страх опинитися в безглуздій ситуації, старанно вивірені та дозовані правила пристойності. Втім, вкотре переконуєшся, що в кожному незворушному англійці є так званий *reverse side* (зворотній бік). Візуальна "непроникливість" є основною рисою англійців, і завдяки їй, як не парадоксально, світ вважає цей досить передбачений народ "абсолютно непередбаченим".

Таким чином, когнітивна парадигма є однією з перспективних ланок та напрямків лінгвістичної науки сьогодення. Когнітивна лінгвістика оперує не мовними елементами, а одиницями, до того ж особливими по своїй природі: вони є провідниками різноманітної інформації та повністю або частково матеріалізуються в мові. Для найменування цих одиниць закріпився термін концепт. Незважаючи на те, що його розглядають по-різному, сутність поняття залишається досить ясною. Нашарування національно-культурних концептів приводить до нашарування символічних рівнів менталітету, а в мові – до метафоризації символізованих одиниць. Метафори є свідками розвитку асоціативних зв'язків та художньої уяви в носіїв різних мов, а також функціонують у якості посередника між людським розумом та культурою. Концептуальна ознака метафори надала можливість провести аналіз, який мав на меті, з одного боку, вивчити особливості національно-культурних концептів української культури ("доля", "воля", "серце"), з іншого – простежити чи мають вони місце в англійському світі. Беручи до уваги результати порівнянь на матеріалах української та англійської мов, можна зробити наступні припущення: світ є єдиним для всіх, хоча люди живуть в різних його частинах; світ ділиться людиною, як фізично (наприклад, за допомогою кордонів), так і за допомогою мови, шляхом накладання концептуальної сітки. Іншими словами, всі ідеї, наявні в українській картині світу, в тій чи іншій мірі, присутні в англійській. Лінгвоспецифічність задається розподілом акцентів, які допомагають краще зрозуміти зміст ядра картини світу та відчуті ті особливості, які відрізняють одну націю від іншої. У ході зіставлення найближчими по змісту для обох культур виявилися концепти "серце", "доля", хоча й дещо меншою мірою. Концепт "воля" має інше семантичне наповнення. Така різниця зумовлена власне мовними, психолінгвістичними, соціолінгвістичними чинниками.

Проведене дослідження доводить, по-перше, твердження про те, що свідомість – факт національно-культурного спадку, по друге, правомірність поняття національної самосвідомості – усвідомлення особистістю себе часткою певної національної спільноти та оцінка себе як носія національних цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної діяльності

Перспективи подальшого вивчення концептуальних систем та їх зіставлення на матеріалі різних мов невичерпні, адже концептосфера представляє собою не статистичну, а динамічну, постійно змінну структуру. Зі зміною історичних, географічних, соціальних та інших умов змінюється значимість тих чи інших концептів. Вивчення ж менталітету того чи іншого етносу допомагає коригувати національну політику і етнополітику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ. А.Д. Шмелёва. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
2. Шаклеин В.М. Лингвокультурное содержание языка: к проблеме мотивации содержания лингвокультурной картины мира // Россия и Запад: Диалог культур. – М.: МГУ. – 1998. – Вып. 6. – С. 275-295.
3. Семенкина Н.А. Концепты и их связи в тексте // Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования. Сборник науч. трудов. – Рязань, 2002. – С. 106-114.
4. Croft W. Syntactic categories and grammatical relations: The cognitive organization of information. – Chicago; L.: U. of Chicago, 1991.
5. Pribram K. 'Metaphors to Models: the use of analogy in neuropsychology' in *Metaphors in the History of Psychology*, edited by David E. Leary. – Cambridge University Press, 1990.
6. Персонажи славянской мифологии / Сост. А.А. Кононенко, С.А. Кононенко. – К.: "Корсар", 1993. – 224 с.
7. Кримський С.Б. Національні архетипи як втілення долі та історичного досвіду народу // Віче. – 1993. – Серпень. – С. 14-21.
8. Вовк В.Н. Языковая метафора в худ. речи: Природа вторичной номинации. – К.: Наукова думка, 1986. – 140 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь; ВТФ "Перун", 2002. – 1440 с.
10. Longman Dictionary of Contemporary English. – London: Pearson Education Limited, 2003. – 1950 p.
11. Webster New Twentieth Century Dictionary of the English Language. Second Edition. – New York: The World Publishing Company, 1963. – 2129 p.

Головенко К.В. Концепты "СУДЬБА", "ВОЛЯ", "СЕРДЦЕ" в украинской языковой картине мира, их отражение в англоязычном мировосприятии.

Статья посвящена когнитивному аспекту языка, а именно: каким образом представлены национально-маркированные концепты украинской культуры в метафоре, и имеют ли они своё место в англоязычном мире. Рассмотренные вопросы раскрывают специфику и взаимодействие национальных языков и культур.

Holovenko K.V. The concepts "DESTINY", "FREEDOM", "HEART" in the Ukrainian language and their reflection in the English perception.

The article is dedicated to the cognitive sphere of the language. It tells about the way the national concepts of the Ukrainian culture are represented in metaphor and their reflection in English. The questions touched upon throw light on the peculiarities and interconnection of the national languages and cultures.